

Микола Чернявський.

КЕДР ЛІВАНА

□ □ □ □ □ Спогади
про Б. Грінченка.

Ювілейне видання.

Видання
Коопер. т-ва „Українська Книгарня“
в Херсоні.

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Спогади про сільного дуби-
Дорогому братові Димитрові
на спогади
Андрей.

КЕДР ЛИВАНА

□ □ □ □ □ Спогади
ПРО Б. ГРІНЧЕНКА.

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ.

Видання
Коопер. т-ва „Українська Книгарня“
в Херсоні.

М. Ф. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Микола Федорович Чернявський, поет і повістяр. Родився 22 грудня 1867 року в с. Торській Олексіївці (Шахово) Бахмутського повіту в Катеринославщині. Року 1878 вступив до духовної школи в Бахмуті. Року 1889 скінчив Катеринославську духовну семінарію. З цього часу вчителював у бахмутській духовній школі по 1901 рік, коли переїхав до Чернигова, де служив земським статистиком до 1903 року. Року 1903 перейшов на службу в Херсонське губерніяльне земство й по сей час живе в Херсоні.

Писати поезії почав з 1887 року. На літературну ниву вступив 1895 року, видавши в Харькові збірник поезій під назвою „Пісні кохання“. 1898 року в Бахмуті вийшов збірник його поезій „Донецькі сонети“, а року 1903 в Києві—збірник „Зорі“. Року 1912 там же видано збірку його оповідань „Богові невідомому“. Друкував свої твори в „Зорі“, „Правді“, „Руслані“, „Літер. Наук. Вістникові“, „Кієвск. Старині“, „Раді“,

„Рідному Краї“, „Українській хаті“, „Шляху“ й інших часописах а також в різних альманахах. Видав у Бахмуті твори П. О. Куліша: „Оповідання“, „Воспоминання дѣтства“ і збірку поезій, присвячених його пам'яті—„Щирі сльози над могилою П. О. Куліша“, а в Херсоні альманахи—„Перша ластівка“—сам, і спільно з М. Коцюбинським—„З потоку життя“. З більших його творів видруковано: поеми—„Козаки“ і „Князь Сарматії“ й повісті: „Vaе victis“ і „Весняна повідь“ (відзначені на літературних конкурсах 1905 і 1906 р.р. преміями), „Варвари“, „Душа поета“ й інші.

В літку 1920 року сповняється 25 років його літературної діяльності, котра почалась з виходом у світ збірки його поезій „Пісні кохання“.

КЕДР ЛИВАНА.

Спогади про Бориса Грінченка.

На вершині Ливана стоїть кедр. Міцно він ухопився корінням за скелю й стоїть незрушно, непохитно. Налітають з холодної кам'яної пустині ревучі вітри. Шарпають його, намагаються скинути з вершини. А він шумить, стогне й дзвенить, як туго натягнута струна, але стоїть так твердо й стрімко, як стояв і тоді, коли весняне сонечко посилало йому своє ласкаве проміння, коли з далекого заходу, з синього моря, приходив до його теплий і вохкий вітрець і розповідав про те, як по морю гуляють вільні кораблі, як по горах цвітуть лілеї й крини, а в Іудеї зацвів виноград і гірські пастухи що-ночі спускаються в долини, в затишні виноградники, до своїх любок.

Стоїть він, як вартовий, на сторожі суворого кам'яного Ливана. Далеко йому видно, і здалека летять до його вісті. Нерадісні здебільшого й невтішні вісті. Гарно живеться на світі тільки траві та мохам не-свідомим. Ім ніхто не шкодить, їх ніщо не турбує. Двічі на рік вони вмірають і знов оживають. Нема в їх минулого, немає й будучини. Немає в їх пам'яти. А кедрам... а кедрам, там на вершині—ім далеко видно й тяжко живеться!..

Але не проміння кедр нагірний своєї долі на долю трави лугової. Не зійде з своєї кам'яної вершини в тиху долину. Стоятиме там, поки віку його, поки снаги вистачить. Могутній, гордий кедр, окраса рідного Ливана й вірний вартовий його.

Вірний вартовий...

Я познайомився з ним особисто в початку місяця лютого 1901 року в Чернигові.

Саме тоді, в кінці січня й початку лютого, розгулялася на останку зима, засипала Чернигів глибокими снігами і врядила сади його й дерева на вулицях в химерно-звабливий іній. І стояв вій, маленький і бідний, з своїми сірими будинками, з своїми стародавніми церквами, неначе в якомусь зачарованому царстві.

На другий-третій день по приїзді взяв у-вечері за п'ятнадцять копіок санчата:

— За Червоний Міст, до музею Тарновського!

Падав тихий лапатий сніг. Загомоніли балабончики. Побігли перед очима у синьому зимовому присмерку крізь живу сітку летючих сніжинок невеличкі незнайомі будинки. Прогомонів під копитами міст. Зостались позаду коло його одягнені в білі шати верби. Загнулась ліворуч серпом тиха вулиця. Ось невеликий майдан. На йому сіра, присадкувата, подібна до якогось кондиторського утвору, церква. А там пішла широка пустинна вулиця—чи поміж лісом, чи поміж садами. Ні одного не видно на їй хоч би якого будинка.

— Що це, ліс чи що?

— Це мійський сад.

— А де ж музей?

— А там далі, за садом.

Приїхали. Злізаю з саней в замет, вище колін. Підбираю поли шинелі. Прямую до наполовину заметеної хвіртки. Продираюсь в неї боком. Обхожу ледві помітною тропкою музей, іду до флігеля.

Світиться.

Дзвоню. Хтось в темноті сіней одчиняє двері.

— Можна зайти?

— Просимо.

Одчиняються двері в освітлену кімнату. Сам господарь—Борис Грінченко. Портрет його я бачив раніш. За його визирають зацікавлені променисті очі дівчини, дочки його. Далі дружина.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте!

Дивимось якийсь мент—вони на мене, я на їх. Я—весь запорошений снігом. Ми ніколи раніш не бачились.

— Чернявський? —питає Борис Дмитрович.

— Він самий.

— Просимо до хати. Роздягайтесь.

Геть з плечей—шинель, сніг—з вусів і обличчя.

— Здрастуйте!

І я сижу в теплі й уюті хати й сім'ї Бориса Грінченка, тодішнього чернігівського мешканця, куди й мене привела доля.

Трохи довгасте обличчя, з густим і міцним темним волоссям на голові, вусах і бороді. Прямий і досить довгий ніс. Характерні дві зморшки між бровами, а під ними спокійні, навіть часом неначе холодні, горді очі. Прямота й упевненість в собі. Ось які риси насамперед кидались у вічі тому, хто глянув би на Грінченка, коли він бував спокійний і мовчав.

Мені не доводилось бачити його на великих громадських зібраннях, чути його публічні промови, окрім однієї в 1903 році в Києві, на потаємному вшануванні пам'яті Тараса Шевченка в його роковини Київською Старою Громадою. Тоді він говорив стримано, може трохи академічно, як того вимагали обставини бесіди й присутність ареопагу заслужених і умудрених літами й наукою людей. Але в невеликому гурті, а ще більше—в інтимній розмові, в якій саме й виявляється душа людини, то був незамінимий бесідник і товариш. Щирий, простий, не без гумору й влучних спостере-

жень, він умів сам багато сказати й викликать другого на розмову.

І наша перша зустріч в той зімовий вечір, коли я, самотний в незнайомому городі й тугий на зближення з людьми, по снігу прибився до його теплої хати, увела мене не тільки в ту хату, а і в коло його духовних інтересів і разом привернула до його моє серце.

Скоро ж я полюбив його, щиро й просто, мов давно знану й рідну людину. Як потім, трохи з іншим відтінком, полюбив там, у Чернигові, Михайла Коцюбинського.

Грінченко тоді переживав важкий час. Темні сили Чернигівського губерніяльного земського зібрання, на чолі яких стояв „землячок“, що по іронії лукавої української долі носив славетне прізвище творця Енеїди, давно чигали на Бориса Дмитровича, як українського впливового діяча. Цей діяч робив ім честь, служив у їх секретарем губерніяльної управи. Але це тільки дратувало їх і непокоїло їхні зрадницькі душі. Служило живим докором ім, що готові були ради ласкавого слова тодішнього місцевого сатрапа, помпадура Андреевського, не тільки ліквідувати Грінченка, як земського робітника, а й продати всі інтереси того народа, що вигодував їх собі на горі й виніс на верхи життя.

І з тих верхів життя вони гукнули:

—Увільнити секретаря управи, Грінченка, з посади!

З благородним обуренням постає проти цього голова управи, відомий історик гетьмана Мазепи Θ. М. Уманець. Заявляє, що коли йому становлять ультіма-тум увільнити Грінченка, то він сам виходе в одставку.

Тоді Борис Дмитрович, морально задоволений таким вчинком старої й незабезпеченої нічим людини, прохає його не робити цього, а сам подається в одставку. Тоді то Грінченко, перший з українських пись-

менників пізнішого покоління в Україні російській, ступив на шлях життя „вільного літератора українського“. Літератора—коли не було ні одного журналу, де друковались би українською мовою твори таких літераторів!

А про газети й думати не можна було.

Тепер, коли я пишу ці спогади, коли ми перебули революцію 1906 року, коли навколо буває розбурхане море нової, ще незакінченої, революції й коли в великому шумі народньому кожна комашка, наліпивши похапцем собі на чоло ярлика якоїсь партії, напружується голосом лева гукнути, як вона любить свій народ, і той народ з повним довіррям великорослої дитини прислухається до того голосу, якось ніяково говорити про людей, що справді любили народ щиро й безкористно, але ніколи цього не афішували. Ці люде на службу народу віддавали всі свої сили й здібности й не мали від його ніякого одгуку. Тепер єсть усе те, про що тільки марити міг Грінченко. Тепер заява: „я—українець“—відчиняє скрізь двері. А тоді вона усюди зачиняла їх...

Але Грінченко дав собі слово не стукатись ні в які двері. А це означає—обрік себе на всякі муки й страждання, себе й родину свою...

Проте й тоді на Україні була купка людей, що вміла дбати про інтереси народу українського без стуку й грюку. Працювали вони потай від царського правительства. І ці люде дали заробіток Грінченкові. Насамперед вони добились дозволу друкувати в „Кіевской Старині“ белетристику українською мовою й зараз же видруковали повість його „Під тихими вербами“. А далі доручили йому редагування й доповнення великого словаря української мови, котрий зараз являється найкращим і найповнішим словарем нашим і носить ім'я Бориса Дмитровича.

Цим вони дали йому спроможність так-сяк перебувати важкий для його час.

А час був важкий, і з морального й матеріального боку.

Коли я прибув до Чернигова, Грінченко саме писав своє оповідання „Як я умер“ Критики й читачі мало звернули уваги на це оповідання, а воно має в собі, на мою думку, багато матеріалу, який свідчить про те, як автор переживав несподіване для себе гільотінування і як до цього відносилось місцеве чернигівське громадянство, а може й де-хто з більш-менш близьких людей.

Не мало було між тим чернигівським громадянством, і навіть в тіснішому колі свідомого українського громадянства, у його антагонистів, а то й просто ворогів, що були раді пригоді, яка спіткала його. І він знав це й почував, і змалював представника їх в образі Котенка.

Мені здається, що я знаю, хто саме стояв перед очима у Бориса Дмитровича, коли він малював того Котенка. Для мене також ясні основи, на яких постав антагонізм між цими двома прекрасними й щедро обдарованими людьми. Але я не візьму на себе права стати між ними судьєю й виявляти їхні відносини. Обидва вони дорогі мені й обидва пішли од нас... Зазначаю ж це тільки для того, щоб підкреслити те, яка складна й важка утворилась ситуація в житті Бориса Дмитровича у ті часи. І як було йому тяжко бачити, що й близькі люде, може навіть, раді його пригоді.

Все це мало на його такий вплив, що як говорив Коцюбинський:

— Од Грінченка не зосталось і половини того, яким він був попереду.

Говорив це він про фізичний і почасти моральний стан його.

Але я раніш ніколи не зустрічався з Грінченком, знав його тільки по його творах і по тому листу, що

він написав мені, коли я послав йому свою книжку „Пісні кохання“, і перші часи нічого не помічав. А до того ще—він мав велику моральну силу й гордий дух і переживання свої таїв в глибу душі своєї. У його вистачало снаги в той час говорити про недавнє минуле зовсім спокійно й навіть іноді з гумором.

І я приняв в свою душу образ його ясним і не пригніченим. Таким він остається в мене й зараз.

У кожного своя мірка, з якою він підходе до людей і у кожного свій спосіб оцінювати людей.

Мене в людині цікавить більше всього духовне життя її, її світогляд, сама суть людини, так мовити б—душа душі її.

Свідомо відкидаючи все дріб'язкове й тимчасове і тільки приймаючи на увагу, а не надаючи остаточного значіння належності людини до тієї чи іншої політичної партії, тієї чи іншої віри, і всюди вишукуючи те, що на людській мові взивається вічним і незмінним, шукаючи в душах людей „живого Бога“, я завжди підходив до людей, які цікавили мене, і тепер підхожу з безмовним, але невідхильним питанням: хто ти такий, яка душа у тебе? І відповідь на моє питання ловлю в окремих словах, в потаємних огниках заглиблених натхненним схвилюванням очей, в інтимній вібрації голосу, в дружньому, братньому стисканні руки і в розмовах віч-на-віч, „по душі“, коли самі собою надходять, такі хвилини, що людина говорить не словами, а душею.

Ніколи я не входив в чужу душу непроханий і сам не пускав нікого непроханого в свою. І вищою для себе духовною осолодою вважаю хвилини, коли холодна й горда чужа душа людська з глибу своїх таємниць починає стиха бити у відповідь моїй душі теплим джерелом признання й сповіді.

Бо кожна така душа таїть в собі свої власні скарби спостережень, береже перли пережитих дум і страждань і алмази вищого духовного просвітлення. Береже, як свою тайницю, і часто несе з собою, йдучи з світу у шлях невідомий. Несе, ні з ким не поділившись своїми скарбами. Як одинока хмара срібноткана під подихом вітру на блакитному небі.

Були хвилини, коли й перед Грінченком так чи инак ставилось запитання: хто ти такий і яке місце зазначаєш собі в безмежності світобудівлі? І він давав відповідь.

Коротко вона зводилась до того, що велика світова таємниця: яким чином утворився Світ і з'явилась в йому людина, як свідомо істота; яким робом мертва матерія приймає форму й силу Духа, і всі інші, так звані, „закляті питання“—не піддаються вирішенню й тому їх, хоч би які не були вони важні й болючі, треба залишити й жити життям ближчим, інтересами його більш-менш реальними і справами невідкладними.

Принаймні так рішав це питання Грінченко в Чернигові в 1901—2 роках і власне для себе.

Він мав таку духовну організацію, що міг одірвати свої духовні очі од всесвітньої таємниці, од тієї прірви, яка оточує людину, що на мент єдиний з'явилась на світ, як свідомо субстанція, з моря небуття і знов піде в його. Він міг одірвати очі од цієї безодні й зосереджувати свою увагу цілком на інтересах прудкоплинного життя на закинутій у безкрайності світовій порожині—землі.

Він свідомо обмежив себе.

І між інтересами хвили він вдруге обмежив себе: одкинув власні інтереси й святинею для себе поставив народ,—український народ,—а призначенням своїм — послуги цьому народові.

Всі думи і мрії—рідному народові.

Все життя—для рідного народа.

І взаємності від цього—вся філософія й мораль.

В цьому відношенні дуже важке й характерне при-
знання Грінченка в цих віршах, які я вважаю за сім-
вол його віри. Звісно, вірші не трактат, всього в їх
сказати поет, звичайно, не може, а іноді скаже зайве.
Але те, що автор хотів сказати, сказано тут досить
ясно й окреслено певною рукою.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
Собі сказав: мені не треба їх.
Повинність,—ось той владарь добродійний,
Що збереже мене від мук і лих.

Яка ж іще краса не одурила?
Який огонь у попелі не згас?
Невже на те в душі в людини сила,
Щоб марнують життя короткий час?

Порожня річ те славлене кохання,
На мить огонь, а там чманілий чад,
Не варт воно ні сліз, ні поривання,
Клубок зневір, розчарувань і зрад.

О, скільки гір нам роскопати треба,
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорать обліг, посіять хліб людям!

Не знаю—до розмови зо мною на вищезгадану те-
му, чи опісля—написано ці вірші. Але, коли Грінчен-
ко там же в Чернигові дав мені на прочит зшиток з
своїми поезіями, в йому я зустрів і цю поезію. І зу-
стрів її, як недавню знайому, як формуліровку тих
думок, які я чув з уст автора її, тільки без усякої
згадки про кохання.

І так—повинність, ось той владарь, якому Грінчен-
ко посвятив життя своє.

Свідомо зрікся він принад і осолод яснобарвного
життя й присвятив себе єдиній меті послугам рідно-
му народові.

Що він зробив в цьому напрямку, те знають всі. Бо ім'я його, як борця за долю народа й як працівника на ниві народній, світить однією з найясніших зірок на нашому небі.

Пам'ятаю один холодний зимовий вечір. Я довго засидівся у Грінченків там же, в тій їх квартирі, коло музею Тарновського.

Сиділи ми втрьох: Борис Дмитрович з дружиною й я,—в великій кімнаті, що була zarazом гостиною, кабінетом Бориса Дмитровича й опочівальнею. Горіла невеличка робоча лампочка й кімната була напів темна.

Розмовляли властиво ми з Борисом Дмитровичом, Марія Миколаївна більше мовчала, але присутність її неначе обводила нас теплим товариським колом і надавала розмові більшій інтимності. У Бориса Дмитровича боліла голова й часом зморшки між бровами поглиблювались і сходились ближче. Мені може треба було покинути трохи недужого господаря, але я не міг підти до дому, не договорившись до краю. Бо розмова була дуже цікава й важна. Вона іменно торкалась тільки що зазначених питаннів і помалу втягла нас в саму їхню глибіню.

Тепер, через вісімнадцять років, я не можу в подобицях пригадати, що ми саме говорили, і якими словами. Пам'ятаю тільки ось що.

Я говорив, що для мене найважніша проблема, яка притягає до себе всю мою увагу,—це питання про дух, про так зване безсмертя душі. Коли немає духа, як начала самостійного, незалежного від матерії; коли я, як свідома істота, являюсь тільки результатом ряду фізіологічних, чи може хімічних або яких інших процесів, і моя, взагалі, свідомість і здатність до художньої творчости, філософічного мислення, єсть щось

подібне, скажемо, до результатів бродіння виноградного соку—елементу оп'яняючого, хмелю вина шампанського, чи там якогось бургундського; коли оце „я“, отой хмель виноградний, обернеться в якийсь газ, в якесть там H_2O , як тільки серце моє покине битись в грудях і розвіється той газ без сліду в світобудівлі і все те, що в моєму „я“ не мало ні ваги, ні матеріальної форми, чого неможна було взяти руками, бачити очима, чути ушима,—все життя моє духовне єсть тільки якась ілюзія, якась ефемерна тінь,—як тоді жити, й чим тоді жити? Коли у кожної окремої людини, окрім фізичного звязку, немає иншого з людьми, його братами; коли культура людська передається майбутнім поколінням тільки механічно, і якась, теж механічного характеру, катастрофа може повернути рід людський знов до стану троглодитів; або ще далі,—яка тоді ціна тій культурі й чи варт на піддержання й розвиток її присвячувати нам життя? Коли рід людський єсть якесть скопичення двоногих інфузорій,—яку вартість має для мене, однії з біліона тих інфузорій, його наука, філософія, релігія?

Словом, коли немає духа, як начала самостійного, —яка ціна і який смисл життя людського?...

Я говорив про свою упевненість, що духовне начало повинно бути, що воно проявляє себе в релігії, поезії, умілости й часом иншими способами. І розповів про свою зустріч в 1889 році з ясновидющою. Розказав про те, що вона мені сказала, й як те, що вона передбачила на протязі двох років, так у той термін і збулось,—слово в слово, з однією, трохи гумористичною помилкою. Але та помилка ясновидючої ще більше підкреслила факт можливости ясновидіння, а не якогось читання чужих думок, чи що.

Борис Дмитрович уважно слухав мене і по всім питанням ділився своїми думками. І я бачив, що май-

же скрізь ми мало сходились в наших думках і поглядах. Коли мою позицію можна було назвати спірітуалістичною, то його матеріалістичною. І коли я розказав про ясновидющу, Борис Дмитрович сказав:

— Ви, Миколо Хведорович, містик.

Я не вважав себе й не вважаю за містика, в звичайному значінні цього слова, а почуваю себе скоріше справжнім реалістом. Але почуття начала містичного не чужі душі моїй, як вони не зовсім чужі були й Грінченкові. Бо всі запитання мої, мій духовний непокій, моє незадоволення, мої сумніння непокоїли й його, хвилювали його душу й викликали братерський одгук людяного чуття. В ту ніч ми заразом вдивлялись нашими розумовими очима в пітьму всесвітнього хаосу.

Тоді саме він говорив про свою „повинність“. І я бачив, що та повинність єсть тільки форма самообмеження, вериги свідомого інтелігента-аскета, робітничий його *modus vivendi*, а що душа у Грінченка далеко багатша й ширша й глибша. І не так уже він себе спокійно й задоволено почував на цім світі в своїх веригах.

Бо й перед його очима стояла загадка Вічної Ночі...

Це тільки робило його ріднішим моїй душі, ближчим.

Коли Грінченко умірав за кордоном, я на спомин про цю нічну розмову присвятив йому поезію в прозі „Зорі“. Мені хотілось з далекого далека подати йому, знеможеному, руку, сказати слово спочуття....

Не знаю, як він прийняв їх, переступаючи поріг Невідомого. Він був тоді дуже слабкий і вже не міг одповісти сам...

Гарно в Чернигові весною й літом, коли всі дерева, що тісняться в його садах і скверах, одягнуться в зелені шати, а до самих околиць города підступлять лани зеленого, а потім позлотистого жита. Співають солові в садах, співає ввечері молодь по околицях города й на Десні, плаваючи човнами по її би-стрині.

Не сидиться тоді в хаті, хочеться вийти на простор, на вільне повітря. Я був більш-менш вільний і, бувало, заходив за Борисом Дмитровичем і витягав його з хати, одривав од праці над словарем. Ходили ми по городському саду, любовались його дубами старезними, обміряли одного разу їх своїми обіймами й вирішали питання: чи вже росли ті дуби за часів Богдана Хмельницького?

Гадали так, що мабуть росли.

Якось, по весні, пішли за город, в гайок Лісковицю. Пам'ятаю цю нашу прогулку в цей гайок. Там ми ходили й розмовляли про становище української справи.

Українці молодші за нас, хто почав себе почувати українцем після 1905 року, не можуть уявити собі, який до 1905 року був важкий час—час морального й духовного занепаду України. Режим Сіпягиних і Плеве приголомшив все на Україні, і свідомі українці, а їх було тоді дуже мало, яка сотня, дві, купчились по потайних громадах і вели свою діяльність з усією обережністю. Тоді на Україні не було ні однієї газети української й навіть не можна було й марити про видання її по цей бік кордону. Вся Україна була закута кригою й свідомі люде, як риба зімою в озері, зади-хались під тією кригою. І тільки була у нас одна віддушина, крізь яку проходило вільне повітря, то—Галичина. Там були, хоч де-які газети й журнали... Там українське слово не було заковане й запечатане сьома царськими печатями.

Але дихати всій Україні через оддушину—Галичину—було важко й незручно. І безнадійне діло було сподіватись підняти свідомість народу українського через Галичину. Міцний був жандармо-царський кордон, хоч і рідна, але не дуже близька, по мові й громадянському укладу життя, була Галичина. Хотілось свого, найближчого. Бажалось жити у власній хаті, хоч би та хата була й „з лободи“. Як не гарно в гостях, а дома краще. Грінченко був завжди бажаним гостем в Галичині, не міг і я зробити їй яких небудь закидів, але в бажанні перенести центр літературного життя на Україну з Грінченком ми цілком сходились.

І ось, в Лісковиці, ми марили, яким би чином це зробити, яким би робом заснувати на Україні хоч би яку небудь газетку, або щось подібне до журналу.

Тепер здається смішним, що в той час ми серйозно говорили, що коли б російський уряд дав дозвіл видавати на Україні часопись (звичайно підлеглу російській цензурі), в якій можно було б друкувати тільки белетристику; поезії, критичні статті й фолькльор, то це було б велике придбання в українській справі. Це був би початок повороту з Галичини до дому, початок повернення метрополії її коронних прав, що їх утримувала до того часу одна з провінцій...

Так ми марили. Але у нас не було ніяких надій на скоре здійснення наших мрій і наш патріотизм не мав чим втішитись, окрім свідомости того, що ми хоч поневолені, але не раби й рабами не будемо. Будемо працювати на користь свого народа й культури його, як зможемо й скільки зможемо, відповідно нашій вдачі й темпераментові і тим умовам, в яких нам довелось жити.

В такому настрої ми повернулись з Лісковиці на квартиру Бориса Дмитровича в будинку Мороза, на Ганжовці: сиділи на кганкові, що виходив в молодий

садок, їли полуниці й тішили очі гарним краєвидом, що розгортався перед очима з високости будинку.

Скоро після того Грінченко переїхав до Києва й свої думки про газету-часопис перевіз туди. Там ім скоро судилось здійснитись: як тільки в 1905 році тріснула на Україні крига й повіяло весною, в Києві, як просуренки в степу, з'явилися газета „Громадська Лумка“ й часопис „Нова Громада“. Найдіяльнішу участь в їх узяв Грінченко.

А 1901—2 року в Чернигові стояла люта й безпросвітна зима. В новому губернаторському будинку сидів тоді славно звістний помпадур-москаль Андреевський. Не легко було вияснити, чи він недужав у великій мірі на приналежну всім царським сатрапам хворобу—*mania grandiosa gubernatorica*, чи просто у його вже від старости літали метелики в голові, чи може те й друге сполучилось до купи. Але це з'явище було гидке, небезпечне й одночасно комічне. „Начальник губернії“ був колись ординарцем царя Олександра II й мав якусь руку в Петрограді. На місці сидів твердо й оточив себе своєрідною, добірно підбраною опричиною. В ній були: жандармський полковник (здається—Руденко), поліція, серед якої тоді вів перед і робив „блискучу“ кар'єру перехрест Гіршфельд, і почесний сінкліт земських начальників. А душею й розумом і головним інспіратором був правитель канцелярії,—не пригадаю зараз його славетного прізвища. І в Чернигові утворився справжній бедлам. Кари й милості роздавались з царською щедрістю й легкістю й облесники кишіли навколо „генерала“. Уживалось всіх заходів, щоб доскочити ласки „його превосходительства“ або його дружини. Один помішник пристава зробив собі кар'єру на тому, що постачав до столу губернаторші раки, які вона дуже любила...

Щасливець цей скористувався тим, що в ті часи скрізь по річках погинули раки, а він знав десь в губернії ставок, що не був сполучений з річками й епідемія на раків туди не дійшла. І ось він, держучи в таємниці той ставок, коли-не-коли привозив губернаторші раків, і з кожним разом посувався вище й вище по службі.

Знав, бачите, де раки зімують...

А для де-кого такими „раками“ були українці й коло губернатора скупчилась „невеличка, але чесна“, кумпанія, що спеціалізувалась на нацькуванні „його превосходительства“ на українців. Був у тій кумпанії, між іншими, й князь Михайло Шаховський, що потім був головою „Русского собрания“.

Загальною ж працею цієї кумпанії була „боротьба з кралолюю“. Часом вона спалахувала, як якась епідемія й виявлялась у нескінчених трусах. По городу їздили що-ночі жандарми й поліція й трусили, трусили...

Були такі періоди, коли я, вертаючись вночі від Грінченка, або Коцюбинського, кожного разу бачив де-небудь чотирі, п'ять екіпажів, що стояли коло якогось будинка.

Бувало питаєш візників:

— Що це тут таке робиться?

— Що робиться?.. — Собаче весілля!.. Жандарми трусять. Проходьте собі.

І проходиш, було, нишком.

Город жив під адміністративним терором і терор той олицетворявся в особі губернатора. Сам губернатор був видний, високого зросту, дідуган „з Марсом в очах і річах“. Велично ходив він по городу в супроводі поліцаїв, і всі ламали перед ним шапки. Бо знали, що він вимагає того від всього населення губернії взагалі, а Чернигова з-окрема.

Коли я приїхав до Чернигова—з степу, з стародавньої Половеччини, де не тільки жандарма не видно було, а й поліція більше працювала над „уловленням“ хабарів, мене таке життя дуже пригнічувало й турбовало. Розповіли мені, як відомий наш письменник В. Самійленко, що перед тим жив у Чернигові, зустрівшись з губернатором, не зняв шапки й що з цього вийшло, і це все холодом обдувало мене попервах у незнайомому городі. Між иншим це примушувало вживати заходів, щоб не зустрічатись з „його превосходительством“.

Мені здавалось диким і понижаючим людську гідність ламати перед ним шапку.

Потім доводилось таки зустрічатись з ним кілька разів на Червоному Мості і, як він не визв'явся на мене очима, я все ж таки проходив, не помічаючи його. Але, здається, в той час уже було сказано губернаторові з Петрограду „ласкаве слівце“ й він трохи збавив пихи.

В такій атмосфері доводилось жити чернигівцям. Не дивно, що свідомі українці, які урядом вважались за ворогів правительства, могли жити тільки життям конспіративним. І в цю конспірацію увів мене Грінченко, вкупі з Коцюбинським і І. Л. Шрагом.

У Чернигові здавен існувала постійна українська громада, частина тієї політичної всеукраїнської організації, яка потім і винесла на широкий світ українську справу, перетворилася в Центральну Українську Раду й її Секретаріат. Історики відродження України звернуть в свій час увагу на цю організацію й діяльність місцевих громад. Я ж згадую про це тому, що без цієї громади Чернігів не був би Черниговом, не був би одним з видатніших центрів культурно-політичного українського життя, не скупчував би в собі й тих літературних сил, що завжди там мались.

Тим більше приємности спогадати мені про цю громаду, що, як уже я зазначив, увели мене в її Грінченко, Коцюбинський і І. Л. Шраг. І любо мені в думці спогадати їх милі обличчя й ті заходи, яких уживали вони, підготовляючи й „искушаючи“ мене до прийняття в громаду, ту делікатність чуття й обережність, яку вони виявляли в цій справі

Потім частенько вдвох з Борисом Дмитровичом ми потаємці приходили на засідання громади в квартирі ко-го-небудь з громадян і вертались пізно в ночі до дому. Траплялось, що вертаючись, надібували на ті сакраментальні чотири—п'ять екіпажів і Борис Дмитрович сміявся, коли я казав, що в Чернигові об'явилась нова хвороба: жандармерська трясовиця...

Не раз у Чернигові занедужував на цю хворобу й Борис Дмитрович. Та вона не кинула потім його і в Києві, куди він скоро переїхав.

Але його важко було знесилити. Вживав він проти цієї хвороби заздалегідь потрібних заходів. І з новими ловцями нелегальної риби що-разу траплялось те, що було одного разу з апостолами, коли вони: „об ноць трудішася і нічесоже яша“.

В таких обставинах і такій атмосфері жив і працював Грінченко в Чернигові. Більше працював, ніж жив. Він високо ставив гігієну праці, беріг час, але не беріг своїх сил. Другого такого робітника мені не доводилось бачити.

Головна його праця в той час, про який я зараз розповідаю, була перевірка й підготовка матеріалу до словника української мови. Правда, чимало в цій справі допомогала йому дружина його, Марія Миколаївна, —но перевірці матеріалу й доповненню його, але вся редакторська праця була Бориса Дмитровича. І кожна

картка, що містила якесь окреме слово, вся була переправлена червоним чорнилом рукою Бориса Дмитровича. Бо він не любив робить щось змаху, як-небудь, і тому покладав праці безліч.

Одночасно він писав повість „Під тихими вербами“, де-які оповідання, вірші, друкував свої драми й комедії, видавав дрібні популярні книжки, робив деякі рецензії по українському фольклору. по дорученню Російської Академії Наук, упорядковував музей Тарновського й складав каталог його річей і рукописів, подавав матеріали по українській літературі для „Большой Энциклопедии“ під редакцією Южакова та Милюкова й ще багато робив де-чого иншого. Бо коли, було, до його не прийдеш, то завжді бачиш, або въ розмові піймаєш натяк, що він зробив, або робе зараз те, або инше й бачиш його працю, що вона не стоїть на місці, а все посувається, шириться й поглиблюється.

Зараз я думаю, що коли б Грінченка зовсім молодим хлопцем не виключили, здається—з пятого чи шостого класу реальної школи, й не кинули в тюрму (за політику!), коли б він замість учителювання потім в сільській школі одержав вищу освіту, то з його при його природних здатностях і величезній енергії, виробилась би така розумова й наукова сила, до рівня якої ледві б хто підійшов з сучасних наших діячів і вчених.

Але йому судилась инша доля. І замість стін університета або інститута, замість музеїв, книгозбірень і галерей, вона кинула його в якусь Нижчу Сироватку, чи якусь иншу юдоль, на 20 карбованців платні, між темних селян кацапів, в убогу селянську хату, де баба-господиня, подаючи обід, коли Борис Дмитрович звертав увагу її, що ложка або миска не вимита, тут же на очах його, стоячи коло печи, витирала ту лож-

ку чи миску своєю спідницею й з увічливою усмішкою ласкавої господині несла її до столу...

Це факт. Про це розповідав мені Борис Дмитрович.

І все ж таки, не дивлячись ні на що, Грінченко мав ерудіцію й придбав багато всякого розумового знання по різних галузях наук. Фаховці вчені робили йому де-які закиди, але при тій величезній силі праці, яку він робив, при тих засобах, якими він міг користуватись і при тих коштах, які йому виділила скупа українська доля, він не міг доводити своїх праць до вищого удосконалення й не міг не робити, може, деяких і помилок.

В маю місяці 1902 року—Грінченко переїхав на життя до Києва. Ясно пригадується мені весняний день, Десна і білий пароплав.

Ніхто не провожав Грінченка... Громада попрощалась з ним на останньому засіданні, а більше в Чернигові з місцевих людей не знайшлось нікого, хто б вийшов на пристань в останнє стиснути йому руку. Бо це ще була жива людина. Інша річ, коли б ця людина уже лежала в труні...

Не було нікого, але й Грінченкові мало було жалю. Він був стриманий й всі думки його були в Києві... Нові обставини життя, нові люде й відносини до їх, тепер цікавили його.

Дивлючись у віконце каюти, я звернув увагу Бориса Дмитровича, що вода на Десні чомусь чорна.

— Це мабуть зараз набігла хмара. Нам її не видно, але в воді відбивається вона й тому така вода темна.

І то була правда. Через кілька часу прояснилось небо, заблищала-засиніла Десна й рушив на низ по ній білий пароплав. Стояв на рубці Борис Дмитрович

і обмінювались ми з ним останнім в Чернигові вітанням.

Він поїхав за водою до Київа, а я пішов до дому і, проходячи по-за-духовною семинарією, коло будинку, де колись жили Грінченки, згадував його колись сказані слова, як ми вдвох йшли по цій вулиці:

— В цьому садку, в отій альтанці, по весні я написав „Ясні Зорі“. Бувало, наші ще сплять, а я вийду вранці в альтанку й пишу. Співають солов'ї... Поки йти в управу, щось і зроблю.

Так. Була весна, співали солов'ї, спокійно спали вранішнім сном дружина й дочка перед тим, як йти до праці й гімназії, ясно було в небі й на душі, і писались „Ясні Зорі“... Так було.

По весні 1903 року, коли широко й вільно розлилась Десна, пішов і я з Чернигова за водою, та тільки не до Київа, а далеко далі, в Дике Поле, до Херсону, де теж колись жив і працював Грінченко. По дорозі я спинився в Київі й бачився з ним.

Великої одміни проти того, яким я знав його в Чернигові, не було помітно, тільки в оточенні новими людьми він неначе трохи оджив душею, став бадьоріще. Самий темп київського життя, в порівнянні з чернигівським, більше підтримував інтелектуальні інтереси, становив нові завдання й давав вихід природній енергії Грінченка.

Що нас більше зближало з Грінченком, це те, що ми були родом з лівобережної України. Виросли в більш-менш однакових культурно етнографічних умовах. Близькою й рідною нам була мова лівобережна.

Грінченко не був ворогом так званої мови галицької. Але він думав, що в основу єдиної літературної

мови української повинна лягти мова людности наддніпрянської — з додатками з мов окраїн окремих слів і висловів, котрих немає в мові етнографічного центру. Він дуже остерегався впливів на нашу літературну мову мов польської, німецької й мад'ярської, чим саме й погіршала мова галицька. Він думав, що коли народ український хоче бути справді реальною силою, вибороти собі самостійність, то він насамперед повинен виробити собі єдину мову — й таку, щоб вона була зрозуміла людові на всьому обширі посідання народу нашого. Щоб вона була проста, натуральна й чиста. Щоб нею міг користуватись кожен освічений і неосвічений громадянин.

Ще в початку своєї літературної діяльності Грінченко виступав у пресі борцем за ці принципи, печавши в галицьких виданнях полеміку з прихильниками галицької мови, між котрими був тоді й Франко.

— Звичайно, дуже шкода було, що такий письменник, як Франко, не тільки не взяв у дискусії мого боку, а навпаки — виступив проти мене — згадував Грінченко. — Але я вважаю себе морально задоволеним тим, що все ж таки, може й не помічаючи того, Франко потім помалу все далі й далі одходив од „язичія галицького“ й можна сказати, з кожним роком більше й більше українізувався. Коли порівняти мову, якою писав Франко з початку своєї діяльності й якою зараз пише, то стане ясно, що принципи, котрі одстоював я, взяли верх. Само життя підтвердило їх.

Тоді саме, в Чернигові, ми працювали втрьох — Грінченко, Коцюбинській і я — над складанням альманаху на пошану пам'яті П. О. Куліша. Вийшов він під назвою „Дубове листя“. Я подав ініціативу. Грінченко, як великий прихильник Кулішів, ініціативу цю піддержав. Коцюбинський, хоч і відносився досить негативно до Куліша, зацікавився самою ідеєю видання альманаха.

І разом у трьох ми взялись за роботу. І тут я зараз почув різницю між Грінченком і Коцюбинським, як взагалі що до розуміння й оцінки творів і письменників, так, головним чином, що до їх мови. Коцюбинського принажувала в творах, так мовити їх екзотичність, часом штучність, взагалі те, що здавалось йому новим і оригінальним Грінченкові більше подобались твори вільні від штучности, він любив писання реального, правдиве й доступне широким масам. Що до мови, Коцюбинський був прихильником мови західноукраїнської й по часті галицької, а Грінченко навпаки.

Наш альманах ми складали для широкого кола читачів України й тому рішили, що що до мови, то вона повинна бути приступною именно для їх. Тому ми підбирали й відповідний матеріал, або, коли мова декотрих авторів нас не задовольняла, прохали їх виправити її або подекуди потроху й сами це робили.

Не обійшлося тут, звичайно, й без непорозумінь з авторами й випадів з боку їх. Хоч ми не хотіли когонебудь ображати, бажали тільки зостатись на наміченій нами позиції.

Пригадую про це, щоб зазначити одну з характерних рис Грінченка, то—бажання його одвоювати Україні російській відповідне її силам і засобам, місце в загально українському житті й поступі.

Читали ми рукописи вкупі. Один читав, двоє слухало. Але де які з галицьких рукописів і Грінченко і я зрікались читати через їх мову. Тоді читав Коцюбинський і читав часом з замилюванням і захопленням, з ліричним навіть підйомом. Це іноді, коли мова була вже занадто крута, утворювало оригінальну ситуацію, не позбавлену гумору. Особливо в місцях драматичних.

Важко було вдержатись од сміху, але щоб не ображати й нерозхоложувати читця, ми тільки переглядалися з Грінченком...

Любі, милі постаті — вони одійшли від нас у інший край. Але зараз я так ясно уявляю цю картину читання в залі Коцюбинського. Чую його голос, ловлю вібрації його голосу. Бачу, як рум'янцем оживляється обличчя Коцюбинського...

І зустріваю своїм поглядом Грінченків погляд. Загориться в йому іскра порозуміння, здіймуться до гори брови і промайне на обличчі незлобна товариська усмішка... А Коцюбинський читає. Іноді спиниться й сам розсміється:

— А що, файно?..

Дорогі, любі постаті!..

Одного дня зранку, на початку весни 1901 року, я пішов не до бюро, а в міський сад. День був ясний, соняшний і дуже вітряний. Старі високі дерева саду шуміли й гули, а ялини ронили на землю обламаним вітром молоді гілочки, повні запашного смолянистого соку.

Нікого не було в саду.

Я ходив і збірив в пучечок ті гілочки. Підійшов до паркану, що одгорожував сад од земської садиби, де, коло музею Тарновського, жив Грінченко.

Настрій у мене був весняний, бадьорий. Захотілося побачити Грінченка.

Не довго думаючи, я простим ходом переліз через досить високий паркан і з тими пахучими вітками ялин увійшов до Грінченка.

Він сидів у своїй кімнаті за робітничим столиком і працював, як звичайно, що дня. ввійшов у роботу з головою. Не бачив сонця, не чув гомону дерев — виправляв червоним чорнилом картки словника. І був він блідий і виснажений, з погаслими стомленими очима.

Контраст між моїм самопочуттям і його був великий. І це ми почули зразу.

— Відкіля ви?—спитав він,

— З саду.

— Як?

— Переліз через паркан.

— А це?—показав очима на ялинки.

— Вітер наламав з верхів, а я назбрав. Понюхайте.

Він понюхав і очі йому прояснились.

— Щасливий ви, що можете ходити, коли хочете й куди хочете.

— Оце так! Ви щасливий, бо ви вільний. А я кинув службу, учинив провину, й пішов слухати, як шумлять дуби та ялини.

— Ні, я не вільний,—сказав він сумно.

— Що ж вас держить зараз отут?

Грінченко поклав руку на звязки словарних карток.

— Ось це держить!.. Поки не скінчу, не буду вільний.

— А ще багато?

— Ще тільки дійшов до літери...

Він назвав літеру. До кінця було, ой, як далеко. Я бачив, що заважаю йому працювати, знав, що це його робочий час, але мені хотілось того дня одірвати його од праці. Бо вона ссала з його кров. І ми розбалакались.

Грінченко питав, що я роблю й завидував, що можу робити те, що хочу, що пишу віршом і прозою.

— А ви б що хотіли робить?—спитав я його.

— Збутись ції праці з словником і писати белетристику. Багато белетристики!—сказав він і мрійливо уставив очі в вікно, туди, де сяло сонце, де шуміли дерева.

Мов пив душею те сєєво, мов прислухався до весняного гомону старого саду.

Але не скоро йому судилось діждати сподіваної волі.

У Грінченка була одна сімпатична й дорогоцінна риса: він завжди йшов на зустріч молодим літературним силам і допомагав їх розвиткові. Не боявся конкуренції. Інтереси письменства українського він становив вище інтересів окремих осіб, в тому числі й своїх власних.

Це я зазнав між иншим і на собі самому.

Коли я послав йому свою першу книжку „Пісні кохання“ й наївно запропонував обмінюватись виданнями (думалось бо, що буде спроможність багато видавати — в міру того, як писалось), то він негайно прислав мені люб'язного листа, в котрм робив досить широкий критичний огляд тих пісень і зараз же просто таки засипав мене своїми виданнями.

Тут я почув, що викликав духа не в свою міру й не під свою силу.

За Грінченкові подарунки мені нічим було йому віддячувати. Але назад нікуди було подаватись. І до самої своєї смерти Грінченко не забував моєї пропозиції і люб'язно прислав свої видання... І радий був усяким способом допомогти у всіх справах, що до письменства відносились.

Якось заходе Борис Дмитрович до мене. Питаю його: що нового?

— Головна новина та, що в нашому письменстві об'явився новий гарний белетрист. З рідні Мопсанові.

— Хто такий і де?—питаю. Бо я знав що Грінченко добуває майже всі періодичні видання наші й нові книжки.

— Тут і ось він,— каже Грінченко, беручи мене за руку.—Поздоровляю вас—з гарним дебютом, а себе й письменство наше з таким само письменником!..

Тоді саме вийшла в світ книжка „Кіевской Старины“, де було видруковано моє перше оповідання.

Я дякував за добре слово й у мене не було сумніву, що йшло воно від щирого серця. І думаю, що те серце раділо не так за мене, як взагалі за письменство, котрому потрібен був кожен здатний до праці робітник.

Що було взагалі радістю Грінченка?

Для борця радість—перемога. А Грінченко був по натурі борцем. Що б він не робив, над чим би не працював, завжди він мав якусь мету, що стояла вище інтересів текучої буденщини. Досягнення такої мети, звичайно, не дається легко, часто вимагає довгої й упертої праці, величезного напруження сили волі. І в такій атмосфері весь свій вік жив Грінченко. І в таких перемогах були його радощі. Радощі борця—переможця. Але Грінченко ніколи не виявляв своїх радощів бурхливо, прилюдно. Він був стриманий і гордий. Часто замкнений в собі самому.

Кедр Ливана стоїть проти бурь і вітрів, проти, хмар і дощів і радіє, коли перемаже всю їхню злість і темряву. Радіє, коли на своїй холодній вершині, гордий і спокійний, зустріне схід ясного сонця...

Але його радість не виявляється в пустотливому лепеті листу, як у осини. Не гремить вона в розкоштостому сміхові грому надхмарного. Стоїть він нерухомий і певний того, що він робив те, що треба було робити, і зробив так, як треба було. І в тому його радість

Я б хотів, щоб коли Україна буде ставити пам'ятника Грінченкові, на одному з барельєфів того пам'ятника було виображено, як символ духа Грінченкового—такого кедра. На вершині гори, проти бурь і вітрів... Напруженого, але дужого й непереможного... Певного

в собі і в тому, що він вистоїть проти ворожої сили й вирівняє на решті свою постать.

Відкіля походила духова організація Грінченка? Де ґрунт і коріння його характеру?

Одного разу, коли ми були втрьох—Грінченко, Коцюбинський і я,—хтось із їх зняв питання: хто з нас якої крові?

Виявилось, що всі ми трое мішаної крові.

Батьки у нас були чистої української крові, а матері—чужої. У нас з Грінченком—великоросійської, у Коцюбинського кавказської. Здається осетинської. Не пригадаю певне.

— Виходе, що всі ми трое—гібриди,—сказав Коцюбинський. Що ж, це не погано. В ботаниці відомо, що сполучення двох близьких видів рослин утворює нову посилену різновидність. Що до квіток, то два види, будучи сполучені, дають нові кращі квітки. Може цим пояснюються й наші вдачі.

Отже Грінченко мав певну частину крові великоросійської. І може дякуючи їй, він мав у своїй вдачі, окрім української упертості й витревалості, великоросійську енергію й завзятість в досягненні поставлених собі завдань. Я навіть, мовив би—якийся фанатизм, або, як раніш сказав,—своєрідний робітничий містицизм. І ця риса була в характері Грінченка дуже видатна і грала в житті його домінуючу роль.

Мені Грінченко дуже нагадував Пантелеймона Куліша й діяльність його в багатьох випадках була продовженням праці Куліша, здійсненням його замірів.

— Знаєте, що я вам скажу, Борисе Дмитровичу?—сказав я якось йому.—Ви мені дуже нагадуєте Куліша.

— Чим?

— Усім добрим, окрім його непостійности й неспідовности,—і діяльністю, і навіть стилем.

Борис Дмитрович глянув мені в очі й засміявся.

Він високо цинив попередню працю Куліша, як організатора українських сил, як письменника й патріота, як знавця мови. І коли він не міг поділяти поглядів Куліша останніх років його життя, як їх цілком не поділяв майже ніхто на Україні, то в його так само не було бажання кидати камінням в старого підупалоного орла українського.

Жалко було.

Тим більше, що куди він не дививсь, скрізь зустрічався або з тим, що вже зроблено Кулішем, або з тим, що Куліш намічав.

— Як для нас важливо було б мати письменника, що спеціалізувався б на історичних оповіданнях і романах. А то ми маємо тільки „Чорну Раду“ Куліша, —говорив Грінченко.

— А чому б вам не взятись за цю працю?

— Чому? — одповів Борис Дмитрович. — Тому, що за тією роботою, що сама що дня лізе до рук, часу немає глянути в небо.

— А єсть у вас матеріял?

— Єсть. І багато. І чудовий матеріял. Може коли й напишу що... От, наприклад, де-які жіночі постаті з нашої історії. Їх ще ніхто не брався змалювати. А вони варті того, щоб широкі кола громадянства нашого знали про їх.

Але йому не довелось в цьому напрямку працювати. Для українського письменника типа Куліша-Грінченка одного звичайного людського віку мало, щоб виконати всю працю, котра сама кричить щоб хтось зробив її.

Великим коханням любив Грінченко Україну. Всі його думки і всі його заходи купчились коло неї. І на кожну дрібницю, що так чи інакше торкалась до України, він звертав свою увагу і збирав усе—чи в пам'яті своїй, чи бібліотеці, чи в колекції якій...

— Я—колекціонер,—казав він,—коли я завважив, що у його мається безліч одвертих карток з малюнками, що в їх використанні українська природа й мистецтво.

До реліквій старого життя нашого він відносився надзвичайно уважно, а до Шевченківських з-окрема, я сказав би—навіть побожно.

Скоро по приїзді моему до Чернигова Грінченко повів мене до губерніяльної земської управи, щоб показати Шевченкові речі з музею Тарновського. Він ще не був тоді цілком упоряджений і Шевченковський відділ містився в управі.

— Підемо в неділю, коли нікого не буде й ніхто нам не завважатиме.

Пішли. Справді не було нікого. Грінченко одімкнув кімнату, де містились Шевченкові речі й замкнув її за собою. Потім почав одмикати окремі схованки й виймати по черзі речі.

Робив він це уважно, обережно. Як святиню яку брав до рук. І душа його була повна глибокого й свідомого пієтизму.

Показував картини й малюнки Шевченкові олійними фарбами й акварільні. Рукопис щоденника російською мовою. Перше видання „Кобзаря“ й „Гайдамаків“ з авторськими поправками для другого видання. Каламарь Шевченків і пера. Вишивану сорочку. Подорожню фляжку Шевченкову—склянку, подібну до великого бублика, що до його прироблено горло й денце. І на решті показав телеграму, що полтавські земляки послали Шевченкові в день його ангела й кончини.

Грінченко все показував і давав пояснення. Ділились думками з приводу тієї або іншої речі. Де що було відоме мені, де що—ні.

Більше всього вразили мене оті фляжка й телеграма.

— З цієї посудини Шевченко пив отруту, й губив нею себе,— сказав я.— А коли б були інші обставини життя його й коли б він не шукав утіхи собі на дні цієї фляжки, то може б і досі жив як живе Олександра Михайловна (Куліш). Скільки б він зміг ще дати Україні?

Грінченко згодився зо мною. І ми дивились на ту фляжку, як на лютого ворога. Хотілось взяти й брязнути нею об долівку.

Але чим вона винна?...

Так само телеграма. Олівцем на каззонному бланку, такому ж, як і тепер на телеграфі вживається, писарською рукою, з страшеними помилками проти мови й орфографії написано:

„Утни, орле сизокрилий“.

Не могли землячки инакше привітати свого смертельно хворого генія в день його ангела...

Мені уявилась картина. Шевченко—хворий, знесилений. Жовтий, не голений. У водянці... з отежливими ногами й животом. Самотній і безприглядний. Нудиться в неприбраній кімнаті... І ось, відкілясь з Полтави, землячки, поївши галушок, веселенько собі гукають: „утни, орле!“.

Знаю я, що й тому привітові Шевченко був радий. Але це тільки підкреслило те, в яких обставинах він умірав.

Свої думки я переказав Грінченкові.

— Це втяв Кониський. Взагалі він тонкою психічною організацією й чутливістю не визначався,— сказав Грінченко.

Перегляділи ми тоді всі речі. Поговорили про Шевченка, про житєпис його, Кониським написаний. Ви-явилось, що обох нас він не задовольняє. Що огненна натура Шевченкова змальована в йому водянисто, мляво. Деталі затемнюють саму суть.

— Я й не сподівався,—сказав Грінченко—що Кониський може написати житєпис Шевченків, його достойний. Бо дуже неоднакові були вдачі у Шевченка й Кониського: один був втілена буря й натиск, а другий—поміркованість і компроміс. Але як збірка фактичного біографічного матеріялу праця Кониського дуже цінна.

З Грінченка був цікавий бесідник. Можно було розмовляти з ним, або слухати його, цілі години й вечорі й не почувати втоми. Він багато знав. Життя в ті часи, коли я познайомився з ним, урівноважило його, надало йому обережності й мудрої толерантності. Ніколи він у розмовах не робив про відсутніх яких небудь різких, нетактовних випадів, що мене навіть дивувало. Бо раніше я чув балачки про його різкість. Тільки одного разу, коли я їхав до Херсону, він, напучуючи мене й пригадуючи аборігенів цього міста, сказав про одного з їх:

— А — кий то дика свиня!..

Мені в цій фразі почувалась деяка ворожнеча. Але, коли я побачив—ського, то упевнився, що в цій фразі ще стільки було й сарказма, як мені здалось, а була дуже влучна мистецька характеристика людини. І теж більше в минулому, ніж в ті роки, коли вже я з—ским познайомився.

В зіму й весною 1902 року, коли я весь час про бував у Чернигові, у нас налагодились такі відносини, що ми бачились дуже часто. Що тижня, в неділю

увечері, або я з дружиною бував у Грінченків, або вони у нас—всією родиною,—втрюх.

Чай, скромна закуска й розмови. Іноді Борис Дмитрович цікавився моєю літературною працею й, читаючи рукописи, робив свої уваги, більше що до мови. Давав і свої рукописи й уважно вислухував мої уваги.

— Я люблю, — казав він, — читати спільно вірші. Було, коли жив у Чернигіві Сивенький, то з ним читаємо. Робим один одному уваги.

Так і ми робили.

Уваги Грінченкові, що до мови, були дуже важні, бо знав її він добре.

Що до техніки віршу, то тут у його такого знаття не було. Окрім того здавалось, що у нього бракувало чуття ритму. Про його де хто навіть казав:

— У Грінченка немає вуха.

Але це правда тільки по часті. Внутрішню мелодію чужих віршів він відчував дуже добре, тільки не завжди у його вистачало засобів дати простір тій мелодії в своїх віршах.

Та й поезію він взагалі вважав тільки своїм робітничим відпочинком, як про це писав у передмові до першого тому своїх писань видання „Віку“. Окрім того форма не завжди давалась йому, особливо в початку літературної кар'єри. Він повинен був багато над нею працювати. І працював усердно.

Так він признавався мені, що коли писав своє перше оповідання, то разів з десять переробляв його, поки надав ту форму, в якій воно пішло до друку.

Взагалі це була людина, котра знала, чого вона хоче, й добивалась того, чого бажає, упертою й невідступною працею. Коли цю працю осіяло натхнення, вона робилась любовою й бажаною. Душа горіла над нею живим огнем і вона втілювалась в художній твір.

Таких творів у Грінченка не мало.

Знов, і в останнє, я бачився з Грінченком в 1906 році, в літку. Розгулялася розгойдалася тоді російська революція. Росхитала й на Україні царські фортеці. Зворухнулась Україна і, напів сонна, напів приголомшена несподіваними подіями, підняла зпід землі голову...

Жваво стали до праці свідомі українці. Понесла свої жертви на громадську справу, духовні й матеріальні, українська інтелігенція. А народ, що до національного самовизначення, звичайно більше „безмолвствовав“...

Закипіла праця, почалась боротьба між представниками інтересів народу й охоронцями царської влади й інтересів пануючих класів. Приняв, правда, у ній участь і народ, але здебільшого—дико, з осліпу: палив панські садиби, грабував або нищив худобу, збіжжя...

Та й чого иншого можна було сподіватись від темного Самсона?..

Родина Грінченків цілком увійшла в коловорот визвольного руху й скоро ж понесла великі жертви. Кинулась в огонь революції їх молоденька дочка—одиначка, Настя, й зараз же смертельно опалилась. Короткий час активної революційної діяльності, з саможертвами, на які здатна тільки благородна, ідейна, ентузіастична молодість. Потім труси, арешти, тюрма з усім її пеклом. І як вінець мучеництва—туберкульоз...

Любязно, ласкаво стрів мене Грінченко. З попередньою щирістю розповідав про київське життя і всякі справи. Але я бачив, що дуже заглибилась душа його й важкий сум заліг у ній. Нерви були виснажені й розхитані. Саме тоді, після великого клопоту, удалось йому виручити з тюрми дочку...

Не такий був Грінченко, щоб з уст його можно було почути жалісливі слова й безсилі нарікання, але він переживав великі страждання.

Я ночував у його. Лягли спати вдвох в одній кімнаті. На балкон були відчинені двері. Київ уже затишав на ніч і на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, де жили Грінченки, було тихо.

Ми довго розмовляли, лежучи в ліжках. І пам'ятаю, після довгої паузи Грінченко несподівано спитав:

— Скільки зараз років вашій Вірі?— старшій дочці моїй,—яку Борис Дмитрович знав* і пам'ятав по Чернигову.

Я відповів, що сім.

— Ну, то ще років десять будете спати спокійно,— сказав він і в голосі його мені почувся далекий жалібний брязкіт шибки, що впала на камінь і розбилась...

Ніхто з громадянства не підносив Грінченка в його праці вгору. Ніхто не торував йому шляху в його житті. Він сам своєю силою, своєю волею, своєю енергією, з безоглядною мужністю свого характеру, працював на користь українського народу. Багато у його було ворогів, як у кожної прямолінійної людини, але й був у його один незмінний друг, товариш вірний і помішник незамінимий, то—дружина його, Марія Миколаївна.

Буває иноді в природі таке з'явище, що зіходяться в небі проти наших очей дві зірки й горять вони якийсь час подвійним світом. Цю зустріч зірок нагадує мені подружжя Грінченків. За цю зустріч Грінченко повинен був дякувати долі. Та він мабуть і дякував. Вдвох вони, в дружному подружжі переживали всякі пригоди, перебували чорні дні, вдвох ділили й радощі задоволення від здійснення заповітних замірів і бажань.

Вдвох вони перебували турботи й клопіт 1906 року, коли я бачився з Борисом Дмитровичом, не думаючи про те, що більше ми вже не зустрінемось...

Тепер, коли Грінченка нема між нами, я думаю й питаю сам себе: яка ж була головна, основна риса в характері цього нашого поета праці на користь народа? І я сказав-би:

Мужність.

Грінченко мав цілком мужеську вдачу. І ця вдача його виявлялась у великій волі до життя й реальної праці, в його своєрідному робітничому містицизмі. Ця вдача робила його холодним до дешевих лаврів уславленности серед малосвідомої людности й одвертала його від самохвальства й самореклами. Не гнув він ні шиї, ні сумління ні перед ким, і ні перед ким не запобігав. Він був певен, що працю його життя правдиво оцінить історик української літератури й культури І, звичайно, в тому не помилився.

На вершині Ливана стоїть кедр. Обшарпали його й покрутили бурі. Намагаються вітри скинути з вершини. А він шумить і стогне, й дзвенить, як струна. Знесилів він, але стоїть непорушно на своєму місці.

Темніє небо. Спадає сніг. Заходе ніч. Мовчить небо, мовчить земля. Стоїть кедр, вірний вартувий рідного Ливана, й марить, що будуть великі бурі й грози, але прийде весна, повіють вітри з далекого моря, зацвітуть лілеї й крини по горах і заспівають вільних пісень гірські пастухи по тихих долинах.

Тільки його вже тоді не буде...

1918 р. 10 січня. Херсон.

Товариство „ПРОСВІТА“ в Херсоні.

Суворівська вул., буд. Перельмана (зааренд. Українбанком).
При товаристві велика українська книгозбірня (бібліотека).
Одчпнена для всіх.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНІЙ КООПЕРАТИВНИЙ БАНК

Відділ у Херсоні.

Суворівська вул., буд. Перельманг. Телеграфна адреса **Українбанк**. Телефон № 9. Поштова скринька № 366. Біжучий рахунок у Херсонському Відділі Державного Банку № 288.

Приймає від кооперативних установ і приватних осіб гроші на біжучі рахунки та вклади строкові й нестрокові, а також виконує різні Комісові доручення.

Головна контора: Київ, Думська площа, ч. 4.

Відділи Банку: в Бердянську, Винниці, Житомирі, Києві на Хрещатику, Скатернославі, Кременчузі, Одесі, Полтаві, Умані, Харькові, Херсоні.

==== **Основний капітал Банку 10.000.000 карб** ====

Акціонери Банку виключно Кооперативні Союзи. Пазики видаються Кооперативним Союзам, а окремим Кооперативам через Союзи.

ХЕРСОНСЬКЕ „УКРАЇНА“ СПОЖИВЧЕ ТОВАРИСТВО

Херсон, Потьомкинська вулиця, рiг Дворинської, будинок Вільчинського.
Тел. № 99. Біжучий рахунок в Українбанку № 2.

Адреса для телеграм: Херсон, Споживче Україна. Мається рiзний крам: бакалія, мануфактура, взуття, золяг, галантерея і скобяний. Власне виробництво: взуття, шапок; має столарню, хлібопекарню та шпiтi.

31-го Жовтня 1919 року **„Централу“**
відкрилась в м. Херсоні філія

який об'єднує всі сільсько-господарські товариства.

По справах „Централу“ звертатись на адресу: **Херсон, Воєне, д. Якушева.**

Херсонське Кооперативне Кредитове Товариство імени МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО.

Контора міститься по Суворівській вулиці, в буд. Болека (поруч з крамницею „Українська Книгарня“).

Товариство приймає вклади, як на біжучий рахунок, так і на строки.

Товариство має підприємства: 1. **Черепичний завод**, де провадиться цементове виробництво черепиці, вершел, димарів, кiтків та инше. 2. **Сільсько-господарський склад**, де маються плуги, букарі, та инше сільсько-господарське знаряддя. 3. **Власний млин та олійниця**. 4. **Вироб торфу**. 5. **Сільсько-господарська майстерня**. Крім того Товариством провадиться хліба операція та комісійні справи

ЗАПИСУЙТЕСЬ

у члени Херсонського Кооперативного Товариства

„УКРАЇНСЬКА КНИГАРНЯ“.

Пай **200** карб., вступна плата **5** карб. Можна пай виплачувати по **30** карб. у місяць.

На пайові гроші начисляється до 6% на рік

Товариство має українську книгарню (Херсон, Суворівська вул., ріг Потьомкинської, буд. Болека), в якій продаються українські книжки, а також щотоводні книги для кредитових та споживчих (потребительних) Товариств.

При книгарні писчебомажний та кустарно-мануфактурно-галантерейний відділи.

Книгарня одчинена од 8—1 та од 3—6 (у свята зачинена).

Товариство видає українські книжки!

До цього часу випустило у світ ось які книжки:

№ 1. „Байки“ **Л. Глібова**, з додатком „Рідні пісні“. Ціна 5 карб., в оправі 7 карб.

№ 2. **Життя Тараса Шевченка. Причинна, Катерина та інші.** Ціна 60 коп. (розпродано).

№ 3. **Т. Шевченко. Катерина.** Ціна 15 к. (розпродано).

№ 4. **Мирний договір.** Ціна 20 коп.

№ 5. **1 Временный земельный законъ, утвержденный Украинской Центральной Радой** (по руському).

II. **Закон про восьмигодинний робочий день.** Ціна 20 коп.

№ 6. **Т. Шевченко. „Наймичка“.** Ціна 12 к. (розпродано).

№ 7. **Чотири Универсала Української Центральної Ради.** Ціна 1 кар.

№ 8. **Т. Шевченко. Повний Кобзарь.** Ціна 12 карб. (в оправі) (розпродано).

№ 9. **євангеліє 4-х еван. Україн. мовою.** Ціна 30 та 40 карб.

№ 10. **Новий Завіт.** Ціна 60 карб. (в оправі).

№ 11. **Бувальщина.** Жарт на 1 дію. **Велисовського.** Ціна 3 кар.

№ 12. **По ревизії.** Жарт на 1 дію. **Кропівницького.** Ціна 10 кар.
